

Вергиния Колева

„АЗ СЪМ ДОБЪР, ТИ СИ ДОБЪР“ И ЙОВКОВИЯТ СЕРАФИМ
(Литературният герой и теорията на транзакционния анализ)

Камерната драматургичност на разказа “Серафим” съвсем пряко се свързва с “тук и сега”. Кратко е съобщено миналото на героя. Бъдещето е някак “отложено” в думите на Серафим: “Ща, ща, бай Еньо. Едно палто ще си купя” и: “Когато господ на нея, и тя на мене”. След двете “действия” остава сугестивността на неизреченото “Прави добро с е г а!”.

Опитът за разсъждения върху този първи разказ от цикъла “Женско сърце” е свързан с ясната и прагматична обяснителност на транзакционния анализ. Буквално “транзакция” означава “обмен” и сферите на икономиката и юриспруденцията са нейният обичаен контекст. В едноименната теория така се нарича приемането и предаването на комуникативни единици. Това обикновено са изречения или фрази със своята паралингвистична доопределеност.

Създателят на т. нар. транзакционен анализ е Ерик Бърн¹. Независимо от първоначалното му предназначение, би било грешка да пропускаме възможностите за декодиране на човешката личност, вложени в него, и да не ги пренесем към областта, където човекът е основното – литературата. Литературният модел взаимоотношения става по-ясен чрез теорията, която обяснява реалните отношения.

Транзакционният анализ се основава на своеобразна представа за структурата на човешката психика. “Ние считаме – пише Е. Бърн, – че човек в социална група всеки момент разкрива едно от състоянията на аза – родител, възрастен, дете. Хората с различна степен на готовност могат

да преминават от едно състояние в друго”². Тези състояния се фиксират в ранното детство и по отношение на човешкия живот са архаични преживявания. Взети поотделно, това са поведенчески системи, които са достатъчно обемни в своята компактност и същевременно – много ясни при анализ и самоанализ на човешкото поведение. Всяко от тия състояния може да се диференцира полюсно и при обозначаване да се изписва “+” или “-”. Ако си представим качествата на един “добър във всяко отношение” родител, ще очертаем положителната натовареност на състоянието родител. Съответно неприемливите “родителски” качества образуват отрицателния полюс на състоянието. Бихме могли да определим тая алтернативност така: направляващият, закрилящ родител и авторитарният родител. Състоянието родител, както и състоянието дете ние овладяваме от най-ранна детска възраст. Второто е свързано с такива качества като: доброта, искреност, спонтанност, веселост, доверчивост и др. Това е емоционално състояние. Отрицателната му страна най-общо изразява крайната проява на някои качества. Напр. спонтанността може да премине в грубост, искреността – в не тактичност, доверчивостта – в лековерие. Като регулатор на тия две състояния е състоянието на възрастния. Това е състояние, при което се осъществява рефлексията, т. е. умението да осъзнаваме своето поведение и начина, по който другите ни възприемат и оценяват. Състоянието възрастен е най-интелектуализираното и осигурява равностойни отношения на сътрудничество. Чрез него се регулират останалите. Всяко състояние притежава специфична изразност. Вербалността е съпътствана от второплановостта на изразяването – всичко, което се включва в паралингвистиката: интонация, мимика, жест, поза.

Възрастта не е определяща при тия състояния и всеки след 5-та си година, когато те са “записани” и стабилизирани, до края на живота си всеки момент може да бъде в едно от тях, общувайки с другите. А отсъствието на някое или доминантността на едно определено състояние в преобладаващ брой различни ситуации може да се определи като неадаптивност на личността.

Опростеното структурно представяне на двама комуникиращи изглежда така:

А	Б
Родител	Родител
Възрастен	Възрастен
Дете	Дете

Всяка реплика има своя отправна точка от някое състояние и е насочена към очакваната или дори предизвиквана реакция на другия. (Това графично се изразява с вектор). “Целта на простия транзакционен анализ е да се изясни кое точно състояние на аза е отговорно за транзакционния стимул и кое състояние на човека е осъществило транзакционната реакция.”² Фиксирането на състоянието на другия дава възможност да определим видовете транзакции. Когато има съответствие, еднаквост на състоянията, те се наричат **взаимнодопълващи се**, напр. Р-Р, Д-Д. Единствено те са хармоничните. При липсата на такава еднаквост **транзакциите са без взаимно допълване**. Пресечната точка на два вектора обозначава т. нар. **пресечена (кръстосана) транзакция** и означава конфликт. Той може да се установи най-точно, когато се фиксират едновременно транзакции на социално и на психологическо равнище. Второто в своята дълбочина се изразява преди всичко невербално, но сигнализира за истинския план на отношение. В много случаи в схемата на вербално отразените взаимоотношения няма пресечна точка, но тяхната негативност може да се “улови”, когато се установи и фиксира вторият план на излъчване, който води до размиване или конфликтност. Тогава се очертават т. нар. **скрити транзакции**. (Те се изразяват графично с пунктир.)

Изборът или автоматичното изразяване на едно или друго състояние се предопределя от различни причини, но има 4 основни позиции, една от които е определяща за всеки човек. Те изразяват отношението му към своята цялост и към всичко, което го обкръжава. Това са простите двустранни позиции:

Аз -, Ти +
Аз -, Ти -
Аз +, Ти -
Аз +, Ти +

Когато се прибави и отношението “Те”, се получават и 8 тространни позиции с техните разновидности. (напр. Аз +, Ти +, Те -) Е. Бърн разграничава позиции-местоимения (“-Аз, Ти”) и позиции-предикати (напр. “Аз съм беден, ти си богат”). За последователя на Бърн Томас Харис³ позициите са само 4 двустранни и те са:

Аз не съм добър – Ти си добър
Аз не съм добър – Ти не си добър
Аз съм добър – Ти не си добър
Аз съм добър – Ти си добър

Всяка от тях се формира в ранното детство и остава трайна. Може и да се промени в продължение на времето след определени превратности. Позициите са филтърът, който предопределя избора на състоянията Р, В, Д във всяка ситуация. Според Е. Бърн “първото, което хората усещат един в друг – това са техните позиции”⁴. Последната от позициите е най-полезната при двустранните отношения. Тя е съвършената. Единствено нейната уравновесеност не води до по-нататъшно “изкривяване” при избора на състоянията Р, В, Д. Във “всяка друга позиция човек... е неудачник”⁴. Първите три жизнени позиции се определят като несъзнателни. Те са от много ранен етап на живота и са предимно на емоционална основа. Четвъртата – “Аз съм добър, ти си добър” може да се изравни с взето решение. Тя “се базира на мисъл, вяра и облог за действие”³.

Транзакционният анализ включва и ролевото общуване, разработвано от социалната психология.

И така: основна **позиция**, социална (вътрешногрупова, междуличностна, индивидуална) **роля** и трите **състояния на аза**. Разглеждането на литературния герой в качествената

определеност на тия категоризации според нас е един резултатен подход към неговата екзистенциалност.

* * *

Почти два пъти повече са изреченията в разказа “Серафим”, свързани с диалога. Но всичко в него е някак недействително тихо. Думите на Павлина и Еньовите гневни реплики отекват в кафенето и достигат като рикошет до Серафим. Тихо усмихващ се и говорещ е той, а постъпката му – също така безшумна. Серафим не кара пространството около него да се раздвижва. Той винаги е на мястото си и върши всичко някак бавно и последователно. В последователността на ставащото това, че дава пари на Павлина, може да бъде прието като спонтанност. Като неочакваност за другия Серафим сякаш постъпва точно така. Реакцията на Еньо сигнализира за такова възприемане. Но това е особената спонтанност на човека, който не е в противоречие със себе си. Същевременно това не е спонтанността с темпорална характеристика. Серафим не догонва жената, за да ѝ даде парите. Това става рано сутринта на другия ден.

Според някои автори това всъщност е разказ за Еньо. Но без какво не би имало разказ? Нашият отговор в подготовения контекст е: Без трайната позиция “Аз съм добър, ти си добър”. Тя се доказва от всяко проявление на Серафим. Той е сякаш пустинникът, излязъл от своето усамотение, за да даде урок, без да назидава. Не е случаен глаголът, използван от Йовков – “явяваше се”. “Аз съм добър” за Серафим означава: “Мога да постъпвам само така”. В неговия случай за нас изненадващото е това “Ти си добър”. Едва ли е имал много възможности да го усети. През годините е могъл да промени отношението в негативна посока, ако приемем, че е било фиксирано в по-ранна възраст. А може да е достигнал до него, изстрадвайки живота. Всъщност с какво е удивителен Серафим? Точно с изразеността на позицията “Ти си добър”, когато нейната същност е видимо непроявена към него. Съществуването му е доказателството за това. През годините Серафим е “давал някому” парите си и това е било

безвъзвратно. Кръпките по палтото му показват едностранността на жестовете. Павлина е непозната за него, но презумпцията за нейната честност е без съмнение. И не това е важно за Серафим. От друга страна, той сякаш не изразява определено отношение. Дори като нюанс не е изразена някаква преценка за Еньо. Същевременно Серафим не се опитва да го накара да разбере или да му внуши определено поведение. Това е най-висшият начин, когато доброто утвърждава себе си, без да се противопоставя.

В разглежданата от нас позиция “Аз съм добър, ти си добър” в действителен план много често има кръговост: “Ти си добър и поради това аз съм и ще бъда добър”. Тая възвръщаемост тук липсва. В основната формулировка също няма подчинителна връзка. Това са неутрални съотнасяния към биномността на човешкото “аз” и “ти” определяне. Всъщност можем да стигнем до християнската изначалност – разбирането, че всички хора са добри. Дори от това, че при Серафим няма преценки, колебания и разсъждения, а хуманна постъпка, се разбира, че знанието е налице. Той знае, че хората са добри, че има болка и несправедливост. Но не изразява видимо определено чувство нито към Павлина, нито към кафеждията. Може да се допусне само възможността за такава картина: Серафим догонва отдалечаващата се Павлина и настигайки я, подава скътаните пари с думите: “Вземи, булка, вземи да заведеш мъжа си на доктор”. Или пък би могъл пред Еньо да изрази мислите си. Той не е от неразговорливите герои. Но думите, както и видимостта на жеста, не са му необходими. Серафим не настига Павлина и не ѝ дава парите веднага, не отива и вечерта у тях. Сигурно е, че той не иска Еньо да разбере. Сякаш съвсем по Лесинговите критерии за предаване на прекрасното ние само научаваме за стореното от разговора на Еньо със Серафим.

Серафимовото “сега” е вече свързано с вечността. И поради това бъдещето “отпада”. В разказите на Йовков нещата са така ценностно определени, че нравствените проявления със своята тиха изключителност изглеждат като пренесени назад от някакво далечно бъдеще.

Ако се опитаме да назовем ролите на Серафим, ще бъдем затруднени. Той няма определена социална роля. “Нито селянин, нито гражданин”, най-общо е ратаят, беднякът, а в последния конкретен случай е бил Пазачът на керемиди. За Еньо е в ролята на отдавнашен познат. За Павлина е непознатият благодетел. Но той е пътникът. Временността и оскъдността на ролите го прави друг и свободен. В поредицата типове роли, в които участва човек – индивидуална, междуличностна роля, групов и социална – Серафим е преобладаващо в индивидуалната си роля. Той се проявява в съответствие с оня образ, който очаква от себе си. Тук отново не може да се пропусне връзката с позицията “Аз съм добър, ти си добър”.

Концентричната обвързаност на отделните роливи кръгове с разновидностите в тях, доминирането на една роля и бързата им смяна налагат несвободата на индивидуалното проявление. Лишен и необвързан от тая социална мрежа, Серафим постъпва съобразно със собствените си мерки. Те са адекватни на висшите и така се осъществява това, което наричаме “нравствена извисеност” на героя.

Това, което се случва с Еньо – вероятната борба със съвестта и отиването в дома на Иван и Павлина – е свързано със самопреценката. Павлина не отива при имотния си съседянин, а при кръстника си. Еньо в случая отказва да бъде в тая роля. Но нейното отхвърляне е и отхвърляне на позитивността на индивидуалната роля, а тя винаги е вписана във всяка актуална роля. Равновесието на Еньо се нарушава от неприемането на своя реален аз-образ.

Ако си позволим да разгледаме Серафим по отношение на простата полярна схема “победител – неудачник”, прилагана от транзакционната теория, бързият отговор ще бъде, че “неудачник” може да се обясни с непринадлежността му към определено място и дейност, със социалната непостигнатост, със самотата. Не трябва да пропускаме обаче това, че обикновено неудачникът се стреми и се измъчва от своето състояние. Но Серафим не се съотнася. Или не го прави по болезнен начин. Не и сега. Приел е нещата и е извън тях. Серафим е свързан с хората, без да очаква нещо. Той всъщ-

ност нищо не иска. От начина, по който се държи, става ясно, че е разбрал. Той е в центъра. Самоопределил се е по отношение на други полюси и посоки – по-висши от действителността. Поради това битовите потребности не са определящи за Серафим и са сякаш осъществени. Той се храни с удоволствие, режейки си все от същия сух хляб; върши всичко спокойно. Серафим е извън сценария, т. е. извън стандартността на някое от житейските предписания. Несретничеството му можем да свържем с нещастие в семейството, с пожизнена бедност. Това, което едва ли се забелязва, тъй като не е посочено в отделно изречение, поне в началото, е, че той не е здрав. “Между посинелите му устни” може да означава сърдечна слабост и да се свърже с израза: “Можеше да върши само такава работа. Но не поради неумение, леност или пиянство. В края на разказа се споменава:”... защото твърде не беше здрав”. Уточнението: “Докато беше млад, каквото изкарваше, изпиваше го”, можем да определим като проявление на пропадащия сценарий. Читателят вижда Серафим, когато той е извън “програмата”. Според нас при него има провален сценарий, след който накрая следва вътрешното освобождаване. Неговата победа е в това, което се съдържа в позицията “Аз съм добър, ти си добър”.

Серафим е извън обществото, но не е неудачник. Той не се сравнява и не се изживява като мъченик. Направляван е само от най-доброто в своето аз. В социален смисъл е аутсайдер, но в психологически – автономна личност, направила своя избор. Дори начинът, по който Серафим е облечен, сякаш не влияе върху неговите изживявания. В началото той се обижда, когато Еньо не го познава. Но по отношение на думите: “Помислих, че плашилото на даскал Тодоровата бахча иде насам. ... Мисля си: Какъв ще е тоя изпаднал германец”, само се засмива по своя си начин.

Ерик Бърн специално отделя хората, които носят чужди дрехи, без да се срамуват. Към това добавяме и носенето на собствените отдавна овехтели дрехи, толкова овехтели, че сякаш не изпълняват основната си функция. Може да допускаш, че другите те сравняват и преценяват по дрехите. Но да не допускаш тяхното “подрездане”, което те поставя

някъде ниско. Изключил си съотнасянето предварително. Причините могат да бъдат различни, но общото в емоционален план е безразличието към това. Добре облеченият човек винаги печели сигурност. Оттам нататък нещата се улесняват. Сякаш цялата ти същност се е придвижила нагоре и е много по-лесно “да бъдеш”. Чуждите или старите дрехи, носени с достойнство или без особена авторефлексивност към тяхната знаковост, сигнализират за определена личностна устойчивост.

Серафим е човек в равновесие. Дали родителят, възрастният или детето е доминиращото състояние в неговите социални проявления? Той се държи разумно, нравствено, спокойно. Това определено насочва към състоянието Възрастен +. Серафим не се колебае, защото може да постъпи само по един начин. Когато поведенската реакция изразява висшата хуманност на индивида, тогава можем да съдим за неговата истинска изграденост и завършеност.

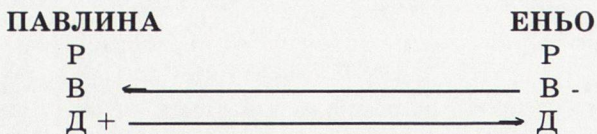
Серафим сякаш се е отказал от света, но без злоба и без да е чужд на хората. Без да изразява спонтанността на детето, той носи открития поглед и откритото сърце. Усмивката е един от външните белези на състоянието Дете +. Девет пъти е посочено, че той се усмихва, като в две изречения е подчертана повторемостта на усмивката му като мимическа реакция. Като доминантно обаче е състоянието Възрастен със знак +. На вербално равнище Серафим е в него и то остава неизменно.

По отношение на трите състояния Еньо ги сменя най-динамично в сравнение с останалите. Добрият завършек за него е, че достига до дълбочината на състоянието Възрастен + включваща самопреценка и корекция. Еньо е в състояние Родител +, когато съветва Серафим да си купи ново палто. Но неговата покровителственост стига дотук и е само това, а не истинска загриженост. В последния диалог той е в състояние “Р-” и “В+”. Как може да се тълкува състоянието на Еньо след затварянето на кафенето? Каквото и да изброим, по същността си то е сблъскването с това, което неговият Възрастен мисли за самия него. Приемането на самопреценката е свързано с отиването в дома на Иван и Павлина.

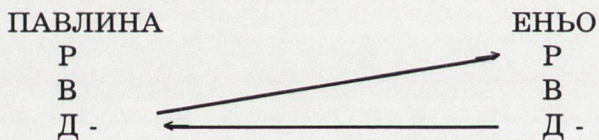
Съизмерването е и в изречението: “Еньо прехапа устни и замълча”.

Да проследим някои от диалозите, определяйки мястото на героите в тях.

Разговор на Павлина с Еньо

В началото на разговора Павлина е в състоянието Дете +. Изплаквайки болката си, очаква разбиране и съчувствие, т. е. Еньо да е също в състоянието Дете +. Тя още не е изрекла нищо за помощта, за която е дошла. Възможно е Еньо да се досеща за това, което предстои. Той не изразява словесна подкрепа. Кратките му реплики: “За болницата трябва пари”, “Болест има по добитъка. И на мене ми умря една телица” го поставят в състоянието Възрастен. Няма допълнителни основания да ги оценим като негативни на чисто вербално равнище, но фактът, че той **не приема участието си във взаимодопълваща се транзакция**, както се очаква, а се обособява, прави позицията му защитно-несъпричастна, следователно Възрастен -. Когато Павлина иска пари от Еньо, т. е. спасение, закрила, тя очаква той да се окаже в състоянието Р +. (Тук трябва да уточним, че тя е в състояние Д -, поради това че е предаден и външният израз на болката – плачът.)

От “Изведнъж Еньо извика” той е в състояние Дете -. Отхвърля с гняв исканата от него помощ. Използваните глаголи са: “извика”, “изкрещя”. А по-нататък следва опре-

делението “ядосан”. Това отново е **разновидност на транзакция без взаимно допълване**. Не само графическото представяне указва за неосъществената комуникативност. Еньо излиза от кафенето, докато Павлина “вие като пребита” вътре. След малко излиза и тя и си тръгва, забрадила се така, че лицето ѝ не се вижда.

В диалозите Еньо – Серафим лидерството е на Еньо. Той задава въпросите с изключение на единствения въпрос на Серафим. След “Пари ли иска?” и отговора-оправдание на Еньо следва финалната за тоя разговор реплика-констатация на Серафим: “Значи, сиромашия. Сиромашия до шия, а? Така да се каже...” (1). Тя не участва в нова транзакция и е определено отдалечена от конкретния събеседник. Също така обособен е финалният текст, който е “диалогичен монолог”. Направената от автора ретроспекция разделя началото на отговора и неговото продължение: “Хубаво си е то, мойто палто... (...) Аз като го позакърпя пак, ще прекарам с него и таз зима. Пък ако ми е писано, с него може да се представя и пред бога. То там, на оня свят, туй палто може да ми помогне. Може пък там да ми дадат ново палто, златно, тъй да се каже, скъпоценно...” (2). То е произнесено така: “Серафим говореше на Еня, но не го погледна. ... позагледа се пред себе си и се усмихна”. Извънтранзакционната обособеност на тия две цялости (1 и 2) дава хипотетичната възможност да ги свържем в монолог. Ако направим това, първата – “Значи, сиромашия...”, сякаш заема мястото на мотото към втората. Последното изречение от нея изразява като поанта натрупаната вековна надежда за възнаграждение на доброто в царството небесно. След тия думи читателят вече не вижда нищо от конкретността на описанието, най-малкото – Еньо. Остават само говорещият и безкрайността на пространството. “Затворен” в аурата на своето смирение и святост, Серафим се свързва с небитието. Включен в спиралата на духовното издигане, той оставя след себе си един малко по-различен Еньо.

“Един чудноват човек” с бомбе и цървули, притежаващ крѝпките по палтото си, се появява чрез Йовков, за да ни помага непрекъснато да в и ж д а м е болката и съществе-

ното, себе си и другите. И в сложната “транзакция”, наречена живот, да не заменяме верните позиции.

БЕЛЕЖКИ

¹ Е. Берн. Transactional Analysis in Psychotherapy. New York, 1961.

² Е. Бърн. Игри, которые играют люди. Лениздат, 1992, с. 17, 21.

³ Томас Харис. Аз съм добър, ти си добър. С., 1991, с. 82.

⁴ Е. Бърн. Игри, которые играют люди, с. 206, 212.

Цитатите от разказа са по: Й. Йовков. Събрани съчинения – Том 3. С., 1970.